

UOT 37.01.

Mələk Əlislam qızı Zamanova
pedoqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TƏLİM SİSTEMİNDƏ HARMONİYA, SİSTEMOGENEZ, UYĞUNLUQ, ÖZÜNÜNKİŞAF, SİNERGETİZM PRİNSİPLƏRİ

Мяляк Алислам гызы Заманова
доктор философии по педагогике
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

05

ПРИНЦИПЫ ГАРМОНИЗАЦИИ, СИТЕМОГЕНЕЗА, САМОРАЗВИТИЯ, СООТВЕТСТВИЯ, СИНЕРГЕТИЗМА В СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Melek Alislam Zamanova
PhD in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University

HARMONIZATION, SYSTEMOGENESIS, COMPLIANCE, SELF-DEVELOPMENT, SYNERGETISM IN THE TRAINING SYSTEM

Xülasə. Məqalədə təlim-tərbiyə prosesində harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı bütün sosial rolların fasiləsiz və sistemli şəkildə mənimlənməsi prosesi kimi baş verir, sistemli sinergetizm qanunlarının kəşf edilməsi ilə didaktikanın inkişafında yeni mərhələ başlanır – təlimin sistemli sinergetik nəzəriyyəyə keçid mərhələsi göstərilir.

Açar sözlər: *harmoniya, sistemogenez, uyğunluq, özünüinkışaf, sinergetika*

Резюме. В статье обучение и воспитание - это процесс непрерывного и систематического овладения гармоничным развитием личности, с открытием системных синергетических законов, новым этапом в развитии дидактики - переходом к систематической синергетической теории обучения.

Ключевые слова: *гармонизация, системогенез, саморазвитие, соответствие, синергетизм*

Summary. In the article, training and education is a process of continuous and systematic mastering the harmonious development of the personality, with the discovery of systemic synergetic laws, a new stage in the development of didactics - the transition to a systematic synergetic theory of education.

Key words: *Harmonization, systemogenesis, compliance, self-development, synergetism*

Təlim sistem xassələrinə malik olan obyektiv sistem prosesidir. Bu sistemin elementləri onun normal fəaliyyət göstərməsi üçün (harmoniya qanununa görə) harmonik münasibətdə olmalıdır, yəni bir-birlərinə uyğun olmalı, qarşılıqlı birləşməlidir. Təlim (özünüinkışaf, özühərəkət qanunu məvqeyindən) obyektiv olaraq şəxsiyyətin özünüinkışaf prosesi kimi obyektiv qurulmalıdır, onun əsası uyğunluq (uyğunluq qanununa görə), sistemogenez (sistemogenez qanununa görə) və sinergetikadır (sinergetizm qanununa görə). Sistemli sinergetizm qanunları-

na əsaslanaraq, təlimin düzgün qurulması üçün təlimin metodoloji prinsiplərini bilmək və riayət etmək vacibdir.

Təlim prosesini dərinləşdirmək və izah etmək üçün obyektiv bütöv sistemdir və bunun üçün onun sistem xassələrini açmağa xidmət edir. İstənilən sistem elementlərinin sinergetik məcmusudur. Təlim prosesinin daha vacib komponentləri aşağıdakılardır: pedaqoqun və şagirdlərin fəaliyyəti; pedaqoqun və şagirdlərin fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri; təlim şərtləri. Bütün bu elementlər

təlim prosesinin alt sistemləri olmaqla, öz növbəsində, ikinci dərəcəli sistemlərdir, yəni sistem xassələrinə malikdir. Əgər hər alt sistem ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirənsək, o zaman biz görürük ki, o, öz növbəsində, üçüncü dərəcəli alt sistemlərdən (sistemlərdən) ibarətdir. Məsələn, pedaqoqun tədris fəaliyyəti sistem yaradan müəyyən məzmunundan yaranır. Eyni fikri tədrisin məzmunu bütün sistem yaradan şagirdlərin fəaliyyəti haqqında söyləmək olar.

Sistemlərin prinsiplərinin həyata keçirilməsi həlledici dərəcədə təlimdə şəxsiyyətin formalaşmasına sistemli rollu yaşamağın (şagirdlər təlim prosesində sosial rolların obyektiv sistemini mənimsəyirlər, pedaqoqlar isə bu sistem prosesini tənzimləyirlər), pedaqoqun tədris fəaliyyətinə və şagirdlərin özünütərbiyə fəaliyyətinə sistem funksional yaşamağın həyata keçirilməsindən asılıdır (pedaqoji tənzimləmə təlimdə təlim – tərbiyə funksiyalarının obyektiv sisteminin həyata keçirilməsi ilə, şagirdlərin özünütərbiyə funksiyalarının isə sistemdə özünütərbiyə funksiyalarını yaradan fəaliyyət və davranışın istiqamətlənməsinə əsasına yiyələnməklə bağlıdır).

Bu monada təlimə sistemli rollu və sistemli funksional yaşamaqlar onun praktik prinsipləridir, onların köməyi ilə qeyd edilmiş metodoloji prinsip bilavasitə həyata keçirilir. Təlimdə harmoniyyə, sistemogenet, uyğunluq, özünüinkışqı, sinergetizm prinsipləri vəhdətdədir.

İstənilən sistemlər yalnız harmoniyyə qanununa əsasən mövcuddur. Bu yalnız harmoniyyə şərtləri zamanı yerinə yetirilən və öz məqsədlərinə çatmaq üçün prosesinə tam şəkildə aiddir. Əgər təlim prosesini diqqətlə nəzərdən keçirənsək, hər bir elementi üçün harmoniyyənin vacib şərt olduğunu, onun hər tərəfini, mərhələ və pillələrini şüara etdiyini gözməmək olmaz. Tədris prosesi öz quruluşunda və fəaliyyətində harmonik olduğu qədər effektivdir.

Təlim – tərbiyə prosesi harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlməlidir. Bu harmoniyyə təkcə uşaq məqsəd deyil, həm də uşağın hər anında zəruri vəziyyətdir. Uşaq (normal həyat fəaliyyəti şəraitində) həmişə harmonik vəziyyətdə olmalıdır, çünki harmoniyyə insan həyatının və bütün təbiətin vacib və ayrılmaz

xassəsidir. Tədris prosesi də bu monada istisna təşkil etmir.

Hər şeydən əvvəl, uşaq təhsil alarkən xoşbəxt olmalıdır. Heç kim uşağı onun mənəvi harmoniyasını hər bir anında daha asan şəkildə ifadə edən insan xoşbəxtliyindən məhrum edən hərəkətlər etməməlidir. Deməli, təlim də elə olmalıdır ki, o uşağa xoşbəxtlik gətirsin və onu xoşbəxtliyə aparsın. Uşağı öyrədənlik, təlim sisteminin işləyib hazırlayanlar üçün bu hər hansı sübutlar olmadan da aydındır, çünki belə xoşbəxtlik həmişə dərk etmə, inkişaf, nailiyyətlər sevinci və pedaqoqlar və yaşıdları ilə münasibətlər sevincidir. Uşağın həyatının bu xoşbəxtliklə tamamilə dolu olması üçün bütün tədris prosesi optimist xarakterə malik olmalıdır, gələcəyə istiqamətlənməlidir və uşağı həyatının hər anında ruhlandırmalıdır. Bu ruh yüksəkliyi o zaman gəlir ki, hər şeydən əvvəl, onun pedaqoq arasında ruhlandırıcı münasibətlər yaranır, onlar, ilk növbədə, onların mövqelərini harmoniyasında təzahür edir. Əgər bu harmoniyyə olmazsa, o zaman bütün qalan şeylər olmayacaq. Təlimin məqsəd və vəzifələri elə olmalıdır ki, onlar uşağı yormasın, bezdirməsin, əksinə, onun inamını və cəhdlərini möhkəmləndirsin. Harmoniyyə prinsipi təlimin elə məzmununu nəzərdə tutur ki, onun bütün vacib qüvvələrinin inkişafını təmin etsin.

Tədris prosesi, insanşünaslıq istiqamətində uşaq üçün insanşünaslığın əsaslarına yiyələnmək imkanına malik olmalıdır. Onlar uşağa normal həyat fəaliyyəti üçün, onun sosial normaları və dəyərləri səhvlər və yanlışlıqlar vasitəsilə deyil, həyatın normal və təbii gedişi vasitəsilə müstəqil şəkildə tənzimləməsi və mənimsəməsi üçün xüsusi ilə vacibdir.

Biz bu harmonik pozulmanı uşaqların inkişafında və sonrakı inkişaf mərhələlərində görürük, lakin bununla barışıqır. Bu ona görə baş verir ki, biz insan həyatının harmoniyasının hansı böyük qüvvə olduğunu və onun harmonik pozulması ilə hansı geri dönməz itkilərin bağlı olduğunu axıra qədər dərk edə bilmirik.

Harmoniyyə prinsipi müvafiq olaraq pedaqoq və şagirdlərin özünütəhsil və özünütərbiyə fəaliyyəti də harmonik münasibətdədir. Əgər bu fəaliyyətlər vahid əsasla malik olduqunu, vahid sistem – funksiya qanunvericiliyinə tabe olduğunu və obyektiv olaraq birləşdiyini, funksiyalarını

yalınlarına və onların həyata keçirilmə metodlarına görə bir – birlərinə uyğun olduğunu nəzərə alsaq, bu aydın olur.

Kifayət qədər əminliklə demək olar ki, ön plana şagirdlərin bilik və bacarıqları deyil, onların davranış və fəaliyyətinin istiqamətlənməsinin formalaşmasını qoymaqla tədris prosesi zəruri harmonik vəziyyətə çatır. Bu zaman biz nəzərə almaliyyət ki, təlimin məqsədlərinin, vəzifələrinin, məzmununun, forma və metodlarının tam harmoniyası təmin edilməlidir.

Təlim bütün digər hadisələr kimi, obyektiv sistemogenet qanununu təsirinə tabedir. Əgər təlim haqqında bütünlükdə sosial hadisə kimi danışsaq, o zaman qəbul etmək olar ki, öz keçmişində o indi olduğu kimi deyildi, gələcəkdə isə hazırda olduğu kimi olmayacaq. Təlim prosesi fasiləsiz şəkildə yenilənir, dəyişir. Lakin belə inkişaf inkarı inkar deyil, idrakin uşaqları necə öyrətmək haqqında yeni vəziyyətinə çatmalıdır. Təlim prosesindən bu və ya digər tendensiyanı, qanunauyğunluğu qoparmağa çalışmaq, onun ayrı tərəfinə müraciət etməklə düzgün başa düşmək olmaz. O yalnız sistemogenetdə obyektiv dərk edilir, yəni keçmişlə, bu günlə və gələcəklə, konkret mərhələdə keçmişdə mövcud olan və ya hazırda mövcud olan şərtlərlə ayrılmaq vəhdət kimi bağlı olan inkişaf kontekstində dərk edilir.

Bununla belə, belə problemin daha səmərəli yolu onun ibarətdir ki, keçmiş, bu gün və gələcək eyni dərəcədə nəzərə alınmışdır və həyatda yoxlanılan hər şey gələcək inkişaf üçün götürülmüşdür. Buna parlaq misal təlimin insanşünaslıq mahiyyətinin dirçəldilməsi tələbidir. İnsanşünaslıq ideyaları bu gün yaranmışdır, onun hamısı keçmişdən gəlmişdir. Mədəniyyət yeni təhsil və təlim sistemi yaratmaqla insanşünaslıq mədəniyyətinin yalnız bir hissəciyidir, keçmiş mexaniki şəkildə təqdim etmək deyil, bu mədəniyyətin sistemli şəkildə mənimsənilmə yolu ilə getmək lazımdır.

Sistemogenet prinsipi xüsusilə şəxsiyyətin fərdi inkişaf anlayışına vacibdir. Uşağın təbii xassələri ilə, irsi məlumatları ilə, onun inkişafının əvvəlki mərhələləri ilə bağlı olan keçmişlə hesablaşmadan bu inkişafı düzgün qurmaq olarmı?

Təlim prosesində şəxsiyyətin inkişafı bütün sosial rolların fasiləsiz və sistemli şəkildə

mənimsənilməsi prosesi kimi baş verir, real təlim prosesi isə bu vaxta qədər dar rollu yaşamaqda qurulur, bir çox öləmətlərinə görə, xüsusilə mənəvi, insanşünaslıq aspektində fraqmentar xarakterə malikdir.

Təlimdə uyğunluq təlim prosesinin bütün obyektiv qanunlara və şəxsiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına, bu prosesin qanunauyğunluqlarına uyğunluğudur. Bu metodoloji prinsipdən bilavasitə bir sıra konkret didaktik prinsiplər itəli gəlir, onlardan bir çoxu zaman ərzində yoxlanmışdır.

Bu, təlimin insanın təbiətinə, onun inkişaf məntiqinə uyğunluğunu nəzərdə tutan təlimin təbii uyğunluğu prinsipidir. Bu fərdi yaşamaq prinsipidir, bu zaman səhbat təlimin konkret uşağın təbiətinə uyğunluğundan gedir. Uşağın yaş dövrü inkişafının xüsusiyyətləri, onun imkanları və qabiliyyətləri ilə yaş dövrü fərqlərinin nəzərə alınması prinsipidir. Bu həmçinin uşağın təlim prosesində xüsusi meylləri, qabiliyyətləri, təbii istedadları ilə şərtləndirilən, hətta adı məntiqə sığmayan və şəxsiyyətə fərdi yaşamaq tələb edən inkişaf təkrarolunmazlığını ifadə edən təlimin şəxsləşdirmə prinsipidir. Təlim məqsədə uyğun olmalıdır, yəni məqsədə uyğunluq prinsipinə uyğun olmalıdır, bu prinsip şəxsiyyətin sosial rollar sistemini mənimsəməsi və yerinə yetirməsi kimi obyektiv zərurəti əks etdirir (təbiiyyətin, o cümlədən, onun tərkib hissəsi kimi təlimin əsas məqsədi bu prinsipdə ifadə edilir). Təlim pedaqoqun və şagirdlərin obyektiv təqribi əsası üzərində qurulmalıdır, yəni sistemli funksiyasını uyğun olmalıdır, onun həyata keçirilməsi tədris prosesinin pedaqoji tənzimləməsinin insanşünaslıq quruluşuna və onun qeyd edilən əsasına yiyələnməsi vasitəsilə şəxsiyyətin özünütənzimləməsinə təmin edir.

Şəxsiyyətin özünüinkışafı yeni didaktikada mərkəzi kateqoriyalardan biridir. Bir çox alimlər hesab edirlər ki, şagirdə münasibətdə pedaqoqa inkişafedirici funksiyası xasdır. Biz artıq dəfələrlə bu problema müraciət etmişik və bir daha qeyd edirik ki, belə izah son dərəcə yanlışdır.

Uşağın inkişafı psixi cəhətdən yeni yaranmaların daxil olmaqla prosesi və o əlverişli həyat fəaliyyəti şərtləri zamanı özünühərəkət, özünüinkışaf prosesi kimi yerinə yetirilir. Bu onun müəyyən məqsədlərə nail olmaqda fəallığıdır. Pedaqoq uşaqda birbaşa heç nə inkişaf etdirmir, yalnız

nız bu prosesi şərtləndirir və deməli, ona münasibətdə inkişafetdirici funksiyaları həyata keçirə bilməz, yalnız uşağın fəaliyyətini, bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi şərtləri tənzimləyə bilər. Əgər daha daqiq desək, o zaman belə demək olar ki, pedaqoq uşağa öz şəxsi davranış və fəaliyyət istiqamətlərinə əsasını yiyələnməyə kömək edir və belə yiyələnmə vasitəsilə öz şəxsiyyətin özünü-tənzimləməsinə, özünüidarəetməsinə, onun özünüinkışafına nail olur.

Təlim indiki görünüşündə və mövcud quruluşunda biliklərin mənimsənilməsi, bacarıq və vərdislərin formalaşması prosesinə şəxsiyyətin fəal şəkildə daxil edilməsini təmin edilməsinə az yönəlmişdir, buna görə də onlar az məhsuldarlıqdadır. Təlimdə əsas ideya əmrlər, tələblər, məcburiyyət əsasında deyil, pedaqoqun köməyi ilə davranış və fəaliyyətin istiqamətlənmə bazası əsasında inkişaf edən tənzimlənməni nəzərdə tutan özünüinkışaf olarsa, vəziyyət kökündən dəyişər. Əlbəttə, bunun üçün təlim taktikasını (o imperativ deyil, insanşünas olmalıdır) və orada üstünlük təşkil edən şəxsiyyətin özünüinkışaf prinsiplərinin quruluşunu dəyişmək lazımdır.

Bu prinsip təlimin bütün metodologiyasında əsasdır, çünki təlimin həqiqi hərəkətverici qüvvələrinin başa düşülməsi onunla bağlıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz istənilən digər metodoloji prinsip yalnız sinergetizmi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi, bütün proseslərin mənbəyi kimi kontekstdə düzgün izah edilə və nəzərdən keçirilə bilər. Tədris prosesinin sistem xassələri sinergetizmə, yəni onun bütün elementlərinin birləşməsinin, qoşulmasının, qarşılıqlı təsirinin obyektiv zərurəti ilə şərtləndirilmişdir.

Tədris prosesinin harmoniyası həmçinin onun elementlərinin, komponentlərinin sinergetik qarşılıqlı təsiri ilə dikdə edilmişdir. Bu proses onun bütün elementlərinin sinergetik qarşılıqlı təsirinə nail olduğu qədər də uyğundur, bu prosesdə şəxsiyyətin özünüinkışafı xarakterizə edilən sistemli sinergetizmin birbaşa nəticəsidir. Buna görə də bütün yeni didaktika sistemli sinergetik pedaqoji paradıqmaya əsaslanır və orada təlim sistemli sinergetik proses kimi nəzərdən keçirilir. Biz bilirik ki, sistemli sinergetik pedaqoji paradıqmada bütün məsələlər hər bir inkişafın əsasında duran sistemli sinergetizm müvqeyindən nəzərdən keçirilir. Buna görə də belə demək olar ki, fundamental inkişaf qanun-

larının - sistemli sinergetizm qanunlarının kəşf edilməsi ilə didaktikanın inkişafında yeni mərhələ başlanır – təlimin sistemli sinergetik nəzəriyyəyə keçid mərhələsi.

O bütün əvvəlki təcrübədə yaradılan həqiqi hər şeyə son dərəcə ehtiyatla yanaşmaqla əsaslı şəkildə yenidən dərək edilməsini, eyni zamanda saxta elmi müddəalardan və notionalardan prinsipləri itimna edilməsini, ehkamçılıqdan və orada toplanan bütün təbiiyyətdən zidd olan hər şeydən azad edilməsini tələb edir.

Sinergetizmin ümumi metodoloji prinsipi təlim prosesində rəhbər tutulması lazımdır lakin sira konkret didaktik prinsipləri nəzərdə tutur. Birincisi, bu təlim prosesində şəxsiyyətin sistemli rollu sinergetizmi prinsipi, bu prinsipi əsasən təlim şəxsiyyətin sosial rollar sistemini mənimsəməsinə və onların yerinə yetirilməsinə hazırlıqna və qabiliyyətinə əsaslanmalıdır. İkincisi, bu təlim prosesində şəxsiyyətin sistemli funksional sinergetizmi prinsipi, bu prinsipi müvafiq olaraq təlim davranışın və fəaliyyətin istiqamətlənmə əsasına şagirdlər tərəfindən yiyələnməsinə əsaslanmalıdır. Üçüncüsü, təlim prosesində proses subyektlərinin münasibətlərinin xarakterini və onların əməkdaşlığını təyin edən pedaqoq və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətində sinergetizm prinsipi. Dördüncüsü, təlim prosesində bütün psixi proseslərin sinergetikləşdirildiyi psixi vəziyyətin əsasını nəzərdə tutan şəxsiyyətin psixoloji sinergetizm prinsipi. Beşincisi, təlimin şagirdlərin idrak – yaradıcı fəallığını oyadan və ona əsaslanan quruluşu zərurətini dikdə edən şəxsiyyətin idrak – yaradıcı sinergetizm prinsipi.

Problemin elmi yeniliyi: Təlim sistemində harmoniya, sistemogenез, uyğunluq, özünüinkışaf, sinergetizm prinsiplərinin vacibliyi müəyyənləşdirilir və ilk dəfə təlim sistemində pedaqoji aspektdə bu prinsiplər tədqiq olunur ki, bu da tədqiqatımızın yeniliyidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Ümumiləşdirilmiş tədqiqat materiallarından pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas ocaqlarının tələbələri, magistrantları, həmçinin müəllimləri də seminar və müəhazirə materiallarının, məşğələlərinin hazırlanmasında istifadə edə bilərlər.

Problemin aktuallığı: Təlim prosesində harmoniya, sistemogenез, uyğunluq, özünüinkışaf, sinergetizm prinsiplərinin həyata keçirilməsi nəzəri anlayışların və praktiki tədqiq etmək bacarıqlarının formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Корчагин В.П., Шишканов С.В. Основные положения системно-синергетической концепции школьного воспитания //Актуальныепроблемы современной педагогики: Межвузовский сборник научных трудов. Пенза: ПГПУ, 2000.
2. Таланчук Н.М. Системно-синергетическая концепция педагогики и перестройки педагогического образования: В 3 ч. Ч. 2. Общие основы современной педагогики: Социально-педагогическая генеалогия - учение об обществе как воспитательной системе. Казань: ИССО РАО, 1993.
3. Таланчук Н.М. Архитектоника воспитательного процесса: Современная концепция и теория воспитания: В 2 ч. Ч. 2. Казань: АПН СССР, 1990.
4. Таланчук Н.М., Корчагина Л.Н., Корчагин В.Н. Бинарное обучение и его возможности в совершенствовании подготовки специалистов // Научно-технический прогресс и интенсификация подготовки инженера. Казань: КАИ, 1986.

E-mail: zamanovamelek71@gmail.com

Rəyçilər: dos.Y. Rzayeva

ped.u.fols.dok.G. Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2018